

Obsah

Poděkování	11
Předmluva	13
Úvod	21
1. Infodemiologie a infodemie – přehlížené fenomény epidemie COVID-19 v ČR	31
1.1 Infodemiologie – hledání definičního rámce	31
1.2 Infodemie – důsledek šíření (mis/dez)informačních náloží v populaci?	39
1.3 Informační poruchy jako nedílná součást infodemie	42
1.4 Jak na infodemii? aneb Hlavní pilíře infodemického managementu	52
1.5 Shrnutí	57
2. Epidemie bez standardizované terminologie je zdrojem infodemie	65
2.1 Význam terminologických slovníků a klasifikačních systémů nejen v epidemiologii	65
2.2 Denní počty nových případů nákazy jako příklad selhávající komunikace nad daty	67
2.3 Hodnocení komplexního systému vyžaduje komplexní panel parametrů	71
2.4 Relativní pozitivita testů: často opomíjený informační poklad	73
2.5 Reprodukční číslo: mediální hvězda s mnoha problémy	78
2.6 Výběr parametrů k hodnocení	83
2.7 Číselné vyjádření parametrů: bez standardizace hrozí politizace	85
2.8 Správné využívání dat o epidemii začíná již jejich sběrem	89
3. Dva a půl roku s pandemií/epidemií COVID-19 aneb co ukazují zpětně uzavřená data?	105
3.1 Mnoho podob epidemie v postupných proměnách SARS-CoV-2	105
3.1.1 Sezónnost	106
3.1.2 Rychlost šíření	107
3.1.3 Proměnlivost viru	107
3.1.4 Prolamování imunitní ochrany	108
3.1.5 Zrádnost krátkodobých projekcí a trendů	108
3.2 Epidemie COVID-19 v etapách	109
3.3 Dva a půl roku šíření SARS-CoV-2 v české populaci: březen 2020 až červenec 2022	111

3.4	Závěr: nejnovější proměny viru a výhled do dalšího období	115
3.5	Shrnutí	117
4.	Česká mediální krajina v časech pandemie/epidemie COVID-19	153
4.1	Nelogická logika mediálního pokrytí epidemie COVID-19?	156
4.2	Pozoruhodná „náhoda“? Kniha z roku 1981...	169
4.3	Příběh ivermektin – prolnutí několika (dez)informačních světů	187
4.4	Kdo (ne)sleduje epidemii, jako by nebyl	194
4.5	Shrnutí	202
5.	Mediální podoby epidemie ve světě, kde rychlost nahrazuje evidenci	209
5.1	Okouzlení jedním nebo dvěma parametry, přes detail nevidíme celek	210
5.2	Nadužívání reprodukčního čísla – exponenciální, nebo lineární růst?	213
5.3	Zdroj mnoha dat, ale i problémů s daty: testy na COVID-19	215
5.4	Mezinárodní covidová soutěž bez pravidel a rozhodčích	217
5.5	Šíření SARS-CoV-2 nerespektuje hranice států, natož okresů a obcí	220
5.6	Kde se nejvíce šíří nákaza? Většinou všude, kde se potkávají lidé	221
5.7	Hodnoty rekordní, rekordnější a vůbec nejrekordnější: problém kumulativního hodnocení	222
5.8	Úmrtí na COVID, nebo s COVIDem?	225
5.9	Otevírání dat ne vždy zvyšuje informovanost ... A kde je znalost? ... A moudrost?	227
5.10	Jak je to tedy s očkováním?	231
5.11	Evidence-based medicine. Where are you?	234
5.12	Řekněte, kolik bude nakažených za týden... A za tři měsíce...? Co říkají modely?	237
5.13	Shrnutí	241
6.	Česká republika jako jedno z bojišť války s vražedným virem	253
6.1	Povaha, struktura a funkce metafor	256
6.2	Obliba a limity používání válečných metafor	264
6.3	Metaforický svět války s pandemií/epidemií COVID-19 v českých médiích	269
6.4	Metaforické alternativy jako „účinné zbraně v boji“ proti COVID-19	275
6.5	Shrnutí	279

7.	Novinářská etika v časech pandemie/epidemie COVID-19	285
7.1	Svoboda médií a žurnalistiky v kontextu zdravotní krize	287
7.2	Konstruktivní (popř. mírová, pozitivní atd.) žurnalistika jako alternativa?	301
7.3	Nový etický rámec žurnalistiky pro časy zdravotní krize	307
7.4	Shrnutí	310
Příloha 1. Vznik korpusu COVID-19 a jeho analýzy		317
Příloha 2. Stav epidemie COVID-19 v ČR v listopadu 2021: ochranný efekt očkování významně snižoval zdravotní dopady šíření varianty SARS-CoV-2 delta		339
Příloha 3. Stav epidemie COVID-19 v ČR v únoru 2022: ochranný efekt očkování zásadně přispěl ke kontrole zdravotního dopadu nové varianty SARS-CoV-2 omikron		357
Výkladový slovník		369
	Epidemiologie a medicína	369
	Média a infodemie	375
	Právo, legislativa	386
Seznam literatury		398
Seznam použitých zkratk		430
Věcný rejstřík		434
Jmenný rejstřík		436

6. Česká republika jako jedno z bojišť války s vražedným virem

Václav Moravec

„Všimněte si, že u nás se ‚bojuje‘ s virem, ‚válčí‘ se s inflací, ‚mobilizuje‘ se do voleb, ale do Afghánistánu a do Iráku, tedy do skutečně válečných podmínek, se jezdilo a jezdí ‚na mise‘.“

doc. Jan Vevera, psychiatr, 7. polní nemocnice, 8. listopadu 2020

Patnáct dní od okamžiku potvrzení prvních tří případů onemocnění COVID-19 v České republice vyhlásil premiér Andrej Babiš „válku viru“.¹⁸⁷ Od 15. března 2020 použil předseda vlády válečnou metaforu ve vazbě na epidemii koronaviru SARS-CoV-2 ještě mnohokrát, včetně vyjádření na svém facebookovém profilu, jež bylo publikováno 20. března 2020: „Reagujeme operativně. Jsme ve válce a já si myslím, že naše vojsko funguje velmi dobře. Je třeba se podívat, co se děje v jiných státech v Evropě, a já jsem přesvědčen, že z toho vycházíme jako jedni z nejlepších.“¹⁸⁸ Když o rok a čtvrt později hodnotil dosavadní průběh epidemie, opět si vypomohl válečnými metaforami: „Byl to konflikt s neviditelným, nevypočitatelným a smrtícím nepřítelem. Ze dne na den se naše země ocitla ve válce, ale na frontovou linii tentokrát nevyrazili naši vojáci, i když vyrazili později, nýbrž naši lékaři, sestry a zdravotníci.“¹⁸⁹ Vedle „války s virem“ započal ve druhé polovině roku 2021 Andrej Babiš v rámci předvolební kampaně i „zmrzlinovou válku“, když se vymezil proti Pirátské straně, jež se rozhodla svým příznivcům rozdávat nanuky: „Zmrzlinová válka! Kdo máte rádi naši českou zmrzlinu, zabojujte s námi v anketě TV Nova za tradiční smetanovou z českého mléka od našich kraviček!“¹⁹⁰

Nebylo to poprvé a zřejmě ani naposledy, kdy se předseda české vlády či některý z ministrů rozhodl vyvolávat přízraky války, aby veřejnosti přiblížil své politické úvahy a kroky. Na počátku října 2001 se premiér Miloš Zeman (ČSSD)

¹⁸⁷ KUBIŠTOVÁ, D., 2020. Budte odpovědní. Vir nezná hranice, vzkazuje Babiš. Na vládě bude jednat o karanténě celého Česka. iRozhlas [online], 15. 3. 2020 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/andrej-babis-karantena-cesko-rouska-respiratory-vlada_2003151437_dok.

¹⁸⁸ BABIŠ, A., 2020. Reagujeme operativně. Facebook [online], 20. 3. 2020 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://www.facebook.com/AndrejBabis/posts/1825901074213195/>.

¹⁸⁹ Viz projev Andreje Babiše na konferenci „Naše bezpečnost není samozřejmost“. YouTube [online], 22. 6. 2021 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://www.youtube.com/watch?v=udGZKD15ouI>.

¹⁹⁰ BABIŠ, A., 2021. Zmrzlinová válka! Twitter [online], 5. 8. 2021 [cit. 5. 8. 2021]. Dostupné z <https://twitter.com/AndrejBabis/status/1423372343339008000>.

přihlásil k „válce proti terorismu“ vyhlášené americkým prezidentem Georgem W. Bushem, když veřejnosti sdělil, že se „s teroristy nevyjednávám“: „S teroristy se bojuje a bojuje se i s jejich ochránci.“¹⁹¹ O tři roky později, v únoru 2004, vyhlásili „válku drogám“ vládní lidovci. Podle jejich předsedy Miroslava Kalouska odmítla KDU-ČSL přihlížet „dosavadní velmi neúspěšné a bohužel i málo kompetentní protidrogové politice“: „Nejde pouze o životy a zdraví našich dětí, jde i o zásadní boj s terorismem (...), který je převážně financován z ilegálního obchodu s drogami. (...) KDU-ČSL proto říká dost! Vyhlášíme válku nebezpečí, které se jmenuje drogy a terorismus.“¹⁹² V červnu 2016 označil premiér Bohuslav Sobotka (ČSSD) koaliční spor o policejní reformu za „válku o politické uchvácení policie“, jíž se nehodlá účastnit: „ČSSD zásadně odmítá válku o politické uchvácení policie či zastavení změn, které mají vést k její efektivnější práci a lepším výsledkům.“¹⁹³ V srpnu 2017 zahájil „válku proti levné práci“ volební lídr sociálních demokratů, ministr zahraničí Lubomír Zaorálek (ČSSD): „Levná práce Českou republiku poškozují. Když založíte ekonomiku na mizerných mzdách, zaostáváte za světem.“¹⁹⁴ A výčet „válek“ vedených z vládních pozic by mohl pokračovat. Válečné metafory jsou všudypřítomné i v mediálním diskurzu – když stát v roce 2015 vyhlásil podle žurnalistů „válku králi exekutorů“.¹⁹⁵ Prezident Miloš Zeman při nástupu do funkce nejvyššího ústavního činitele soudě podle médií vyhlásil „válku českým médiím“¹⁹⁶ a o pět let později „válku solárním baronům“.¹⁹⁷ Facebook pro změnu zahájil „válku

¹⁹¹ Plný text projevu premiéra Miloše Zemana k mezinárodní situaci. ČTK, 2. 10. 2001, 20:23. Archiv ČTK.

¹⁹² KDU-ČSL vyhláší válku drogám. KDU-ČSL [online], 27. 2. 2004 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://www.kdu.cz/aktualne/archiv/2004/kdu-csl-vyhlasuje-valku-drogam>

¹⁹³ Vyjádření premiéra Sobotky k Bezpečnostní radě státu. ČTK, 21. 6. 2016, 18:42. Archiv ČTK.

¹⁹⁴ ZAORÁLEK, L., 2017. Vyhláší válku levné práci. Twitter [online], 10. 8. 2017 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://twitter.com/ZaoralekL/status/895550376270635008>.

¹⁹⁵ POKORNÝ, J., HOLUBEC, O., 2015. Stát vyhlásil válku králi exekutorů. Povel zní: Vrána musí skončit. iDNES.cz [online], 1. 8. 2015 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/krali-exekutoru-vrana-ma-potize.A150731_222505_domaci_ane.

¹⁹⁶ Experti: Zeman svým výrokem vyhlásil válku českým médiím. Deník.cz [online], 8. 3. 2013 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z https://www.denik.cz/z_domova/experti-zeman-svym-vyrokem-vyhlasil-valku-ceskym-mediim-20130308.html.

¹⁹⁷ KOZLÍK, P., 2018. Zeman vyhlásil válku solárním baronům. „Odstavte je od zdrojů, o které se nezasloužili,“ řekl. Lidovky.cz [online], 11. 7. 2018 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z https://www.lidovky.cz/byznys/milos-zeman-vyhlasil-valku-solarnim-baronum-chce-je-odstranit-od-zdroju-o-ktere-se-nezaslouzili.A180711_103000_energetika_pkk.

s Applem“,¹⁹⁸ tuzemské poslankyně vedou „válku s internetovými agresory“¹⁹⁹ a Hradec Králové je od poloviny roku 2021 „ve válce s autovraký“.²⁰⁰

Někteří pozorovatelé (Flusberg a kol., 2018) jsou již znaveni nekonečným krveprolitím, k němuž dochází na pomyslných bojištích, vyzývají k příměří a doufají, že omezíme naši závislost na válečných metaforách, jež prostoupily všemi oblastmi společenského a politického života. Jedna z prací amerických teoretiků komunikačních studií Michaela Karlberga a Leslie Buellové (2005) zjistila, že 17 % všech článků publikovaných v časopise *Time* v letech 1981–2000 a 15 % všech článků publikovaných v časopise *Newsweek* v témže období použilo alespoň jednu válečnou metaforu. Kritici **nadužívání válečných metafor** ve veřejném diskurzu (Simons, 2015, Wiggins, 2012, Larson, 2005, Hartmann-Mahmud, 2002) naznačují, že tento druh tropu²⁰¹ je v lepším případě zavádějící a v horším škodlivý, což vede nejen k posílení politické a kulturní polarizace, ale též k ohrožení individuálního i celospolečenského blahobytu. Složitě sociální jevy a koncepty se totiž v kulisách válečného divadla neřeší snadno. A přesto se zdá, že mediální a politický apetit po metaforickém boji je nenasytný, což ostatně potvrdila i pandemie/epidemie onemocnění COVID-19 a o čemž pojednává i tento text.

V předchozích kapitolách jsme již s odkazem na britského lingvistu Rogera Fowlera (1994) konstatovali, že nevhodné používání metafor, v čele s válečnými, je jedním z charakteristických znaků **mediální hysterie** (media hysteria) či **hysterie v tisku** (press hysteria), což může přispívat k prohlubování infodemie v krizových situacích.²⁰² Součástí etického rámce žurnalistického pole, jež je aplikován v časech pandemií/epidemií, by proto měla být eliminace rizik nevhodného používání metafor.

Následující řádky se pokusí přiblížit, proč se válečné metafory staly ve veřejném diskurzu tak oblíbenými, resp. rozšířenými a proč zahrnují tak širokou škálu témat. Navazují též na studie amerických psychologů Stephena Flusberga, Paula Thibodeaua a Teenie Matlockové (srovnej 2019 a 2018), jež se

¹⁹⁸ DOČEKAL, D., 2020. Facebook vyhlásil válku Applu, hackeři útočili přes SolarWinds a Cyberpunk 2077 má problémy. Lupa.cz [online], 20. 12. 2020 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://www.lupa.cz/clanky/facebook-vyhlasil-valku-applu-hackeri-utocili-pres-solarwinds-a-cyberpunk-2077-ma-problemy/>.

¹⁹⁹ KUBITA, J., 2021. Poslankyně vyhlásily válku internetovým agresorům. Je to dobrá zpráva pro nás všechny. Hospodářské noviny [online], 27. 4. 2021 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://archiv.hn.cz/c1-66916500-poslankyne-vyhlasily-valku-internetovym-agresorum-je-to-dobra-zprava-pro-nas-vsechny>.

²⁰⁰ KULHÁNEK, T., 2021. Hradec vyhlásil válku autovrakům. Hradecký deník.cz [online], 14. 6. 2021 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z https://hradecky.denik.cz/zpravy_region/hradec-vyhlasil-valku-autovrakum-20210614.html.

²⁰¹ Tropý označujeme jazykové prostředky založené na přenášení významu, jejichž používání je znakem rétorické a slohové působivosti. Mezi základní tropy řadíme metaforu, metonymii, synekdochu aj. Podrobněji viz SVOBODA, K., 1947. Tropý a figury. *Naše řeč*, 31(1), s. 4–12. Praha: III. třída České akademie věd a umění. ISSN 0027-8203.

²⁰² Podrobněji o této problematice pojednává podkapitola 4.1 Nelogická logika mediálního pokrytí epidemie COVID-19?

zabývají kognitivními a behaviorálními důsledky používání válečného rámování, popř. vystavení válečnému rámci. Následně se snaží analyzovat výskyt válečných metafor v tuzemských médiích v průběhu epidemie nového koronaviru SARS-CoV-2 a stanovit obecný soubor pravidel pro efektivní používání válečných rámců v žurnalistice a médiích. V samotném závěru na kazuistice z anglofonního mediálního diskurzu vysvětlují, proč některé metafory mohou infodemii eliminovat, neboť vhodně veřejnosti objasňují složitou problematiku protiepidemických opatření.²⁰³

6.1 Povaha, struktura a funkce metafor

Metafory prostupují řečí, textem i znakovým jazykem. Setkáváme se s nimi v hudbě, tanci, architektuře i ve vizuálních dílech (např. fotografiích, komiksech, karikaturách aj.). Ve vztahu k lidskému zdraví byly metafory v mediální komunikaci hojně využívány kupříkladu v 19. století antivakcinačním hnutím, jež se s jejich pomocí snažilo u veřejnosti vyvolávat či posilovat neoprávněné obavy z očkování (viz obrázek 6.1). Emocionální náboj metafor umožňuje jejich uživatelům učinit sociální komunikaci efektivnější a důraznější, důkazem čehož jsou i antivakcinační ilustrace, na nichž bylo očkování vyobrazováno jako nestvůra či jedovatý obří had přinášející smrt.

Již výše zmíněná trojice amerických psychologů Paul Thibodeau, Teenie Matlocková a Stephen Flusberg (2019) přibližuje taje metafor na prohlášení kandidáta na post amerického prezidenta, podnikatele Donalda Trumpa, který na podzim roku 2016 deklaroval, že pokud ve volbách zvítězí, „vysuší bažinu (popř. močál)²⁰⁴ Washingtonu“.²⁰⁵ Zmíněný metaforický pojem se následně stal předmětem mnoha karikatur (viz obrázek 6.2). Na jedné z nich reprezentuje „politickou bažinu Washingtonu“ americká vláda, nad níž se tyčí Donald Trump s vytaženou zátkou v pravé ruce, což má za následek změnu stavu; ve víru vypouštěné bažiny mizí dosavadní prezident USA Barack Obama, jeho někdejší ministryně zahraničí, Trumpova demokratická protikandidátka Hillary Clintonová, politický poradce prezidenta Obamy John Podesta, ale též Trumpem kritizovaná zpravodajská média, jako televizní stanice CNN či deník *The New York Times*.

²⁰³ Podrobněji viz podkapitulu 6.4 Metaforické alternativy jako „účinné zbraně v boji“ proti COVID-19.

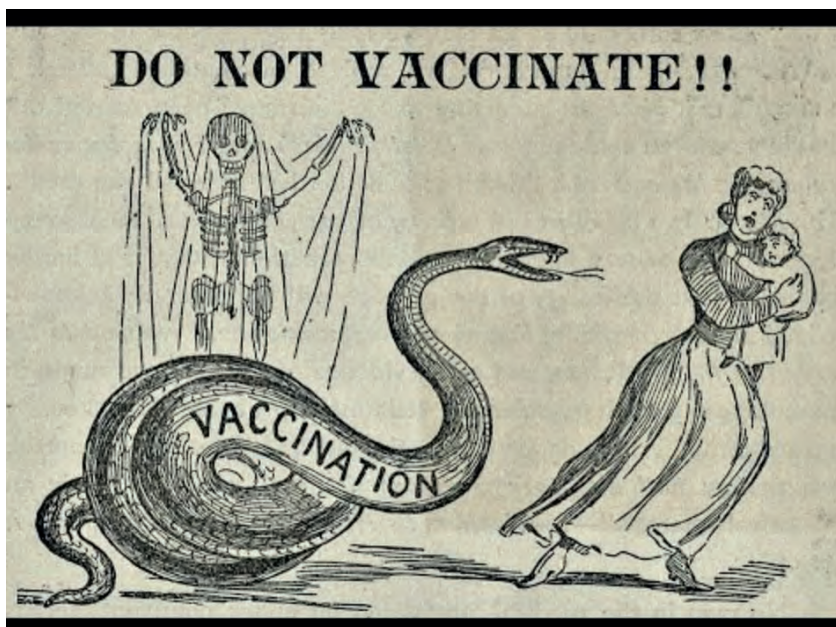
²⁰⁴ Anglické slovo „swamp“ v Trumpově větě: „I will drain Washington swamp!“ překládala česká média jako „bažinu“, byť by přesnější překlad v rámci amerických reálií zněl „močál se stromy“. V tomto textu se však přidržíme překladu, který zdomácněl v českém prostředí. Podrobněji viz KRIZEK, G. O., 2004. Velký příšerný močál. *Vesmír* 83(1), s. 29–34. ISSN 0042-4544.

²⁰⁵ Podrobněji viz Donald Trump on Congress term limits: „I will drain Washington swamp“ – video. *The Guardian* [online], 19. 10. 2016 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://www.theguardian.com/us-news/video/2016/oct/19/donald-trump-on-congress-term-limits-i-will-drain-washington-swamp-video>.

Metafory, jako je námi zmíněná Trumpova o „vysoušení bažiny“, mají nejen **zdrojovou a cílovou doménu**, ale rovněž **mapování**, při kterém se informace ze zdrojové domény spojují s informacemi v cílové doméně. Zdrojovou doménu metafory o „vysoušení bažiny“ (ať již slovní či obrazové) je „bažina“ a cílovou doménou „politický establishment“. Mapování následně spojuje bažinu a vládu. Například „bažina“ ve zdrojové doméně se mapuje na „vládu USA“ v doméně cílové; „voda v bažině“ se mapuje na „osoby a struktury ve vládě“; a „vypustit“ se mapuje na „odstranit“.

Metaforická mapování jsou podle Thibodeaua, Matlockové a Flusberga (op. cit., 5) částečná. Někdy jde o základní percepční rysy zdrojové domény, které se mapují na cílovou doménu (např. „hvězdy se třpytí“). Jindy to jsou složitější strukturní vztahy ve zdrojové doméně, jež se mapují na doménu cílovou. Není pochyb o tom, že Trumpova metafora bažiny čerpá z některých složitějších strukturních informací zdrojové domény. Bažiny, resp. močály se stromy plní důležité ekologické funkce, jež napomáhají rovnováze ekosystému (např. zachycují velké množství sedimentu, slouží jako přirozený filtr proti kontaminaci, čistí povrchovou vodu apod.) a jsou domovem životních forem, kterých si lidé cení, jako jsou bujné zelené stromy, o hnízdištích ohroženého

Obrázek 6.1: Karikatura z antivakcinační publikace vydané v roce 1894

Zdroj: Historical Medical Library of the College of Physicians of Philadelphia

Obrázek 6.2: Vizuální ztvárnění Trumpovy metafory „vysoušení bažiny Washingtonu“ v karikatuře Bena Garrisona

Zdroj: Thibodeau, Matlocková, Flusberg, 2019, 6

ptactva nemluvě (Grunwald, 2006). Tyto pozitivní atributy bažiny, resp. močálu nejsou ovšem v Trumpově metafoře systematicky mapovány na vládu Spojených států amerických.

Částečná povaha mapování umožňuje metaforám upřednostnit některé rysy cílové oblasti (např. politickou korupci) a jiné (např. smysluplné vládní investice, obchodní smlouvy) upozadit či bagatelizovat. Metaforický jazyk a obrazy se často vyskytují v systémech konvencionalizovaných, popř. **konvenčních metafor** (Yu, 2008, Lakoff, Johnson, 2002, Gibbs, 1994), někdy jsou však generovány bez zjevné vazby na existující systémy metafor. Když kandidát na amerického prezidenta Donald Trump poprvé použil metaforu bažiny, je pravděpodobné, že si ji mnoho Američanů nespojilo s jinými, konvenčnějšími politickými metaforami. Postupem času se ovšem metafora „vysoušení politické bažiny Washingtonu“ stala systematictější a konvenčnější, o čemž svědčí její nová rozšíření. Jedno z nich můžeme připsat domácímu zpravodaji amerického týdeníku *The Nation* Johnu Nicholsovi (2017), který označil ve svém komentáři republikány ve Sněmovně reprezentantů za „příšery z bažin“.²⁰⁶

²⁰⁶ Podrobněji viz NICHOLS, J., 2017. House Republicans Dive into the Swamp. *The Nation* [online], 3. 1. 2017 [cit. 1. 8. 2021]. Dostupné z <https://www.thenation.com/article/archive/house-republicans-dive-into-the-swamp/>.

Metafora může učinit komunikaci úspornější a efektivnější (Ortony, 1975, Richards, 1936), může vyplnit lexikální mezery a motivovat k sémantické změně (Gibbs, Colston, 2012, Sweetser, 1990, Billow, 1977), což můžeme ilustrovat na tom, jak lidé mluvili o webu a internetu v době jeho rozvoje v devadesátých letech minulého století. Uživatelé internetu hledali možnosti, jak popsat své zkušenosti s novou abstraktní doménou, a nakonec si vypomohli aktivními prostorovými metaforami jako „chození na web“, „brouzdání po webových stránkách“, „navigace na webu“ aj. (Matlock a kol., 2014). Metafora je rovněž nástrojem vysvětlování a přesvědčování (Thibodeau, Crow, Flusberg, 2017, Lakoff, 2009, Duit, 1991). Podstatou uvedených tvrzení je myšlenka, že metafory odrážejí základní pojmové struktury a procesy, ale rovněž formují způsob myšlení lidí. V dlouhé tradici promýšlení povahy, struktury a funkce metafor jde o poměrně novou ideu, jež je rozvíjena především v posledních desetiletích.

Když řecký filozof Aristotelés (2008, 99) ve 4. století před naším letopočtem charakterizoval ve své *Poetice* metaforu, začlenil ji mezi slova neobvyklá, mezi ozvláštňující jazykové prostředky: „Neobvyklými tu nazývám slova nářeční, metafory, prodloužená slova a vůbec vše, co se odchyluje od běžného vyjádření. (...) Je tedy třeba určitým způsobem to i ono mísit; to prvé totiž, tj. nářeční slovo, metafora, ozdoba a ostatní neobvyklé výrazy, uchrání mluvu od všednosti a plochosti, kdežto běžná slova ji učiní jasnou.“ Etymologicky pochází **metafora** ze starořeckého *μεταφορά* (**přenesení**), jak ostatně citovaný Aristotelés (op. cit., 95) připomínal: „Metafora je přenesení jména na něco jiného, a to buď z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z druhu na druh, nebo podle analogie.“ Jinými slovy, jde o přenesení významu na základě srovnání. Aristotelés oceňoval, když je mluva jasná a nepůsobí ploše, protože využívá „neobvyklých slov“. Zároveň však varoval (op. cit., 103) před nadužíváním metafor, což může vést k oslabování jejich významu: „... daleko nejdůležitější je ovládat přiměřené užívání metafor. To jediné totiž nelze převzít od někoho jiného, a naopak to svědčí o talentu; tvořit dobré metafory totiž znamená vystihovat podobnost mezi věcmi.“

Aristotelovo začlenění metafor do hájemství stylistiky mělo i neblahé důsledky, mnoho následujících generací jazykovědců nebylo schopno od jeho idey podstoupit, čímž se studium metafor stalo výhradní doménou literárních vědců, kteří se zaměřovali na interpretaci jednotlivých tropů v poezii a beletrii. Na přelomu 19. a 20. století podnítil nový zájem o předmětné téma, resp. nabídl nekonvenční pohled na ně význačný francouzský filolog Michel Bréal, autor klasického díla o sémantice *Essai de Sémantique* z roku 1897, jenž seznal, že metafora není pouhým jazykovým ornamentem, nýbrž všudypřítomným rysem jazyka a hlavním prostředkem jazykových změn.

Na Bréalovo pojetí metafor, tedy na **koncept sémantického posunu**, navázali americký novinář, politolog a filozof Walter Lippmann (*Public opinion*,

1922), britský estetik, literární kritik a lingvista Ivor A. Richards (*The Philosophy of Rhetoric*, 1936) či americký filozof Max Black (*Metaphor*, 1954). „Samotné lidské vlastnosti, jež rádi připisujeme názvům našich dojmů, proto samy mají sklon k vizualizaci formou fyzických metafor,“ konstatoval Walter Lippmann (2015, 135): „Migrace může někomu připomínat meandrování řeky, jiným připadá jako zničující záplava. Odvaha, již lidé vykazují, může být zpředmětněna jako skála, jejich cíl jako cesta, nejistota jako křižovatka cest, pochyby jako příkopy a skály, pokrok jako úrodné údolí. Když státy mobilizují své válečné lodě, tasí meč. Když jejich armády kapitulují, padají k zemi.“ Když se podle Lippmanna (op. cit.) věci veřejné popularizují v projevech, titulcích, dramatech, filmech, karikaturách, románech, malbách či sochách, jejich přeměna do něčeho, co může lidi upoutat, vyžaduje „v prvním kroku abstrakci od originálu a následně, v druhém kroku, oživení abstrahovaného“.

I americký filozof Max Black (1962) propracovával koncept sémantického posunu, když tvrdil, že metafora je komunikační fenomén fungující nikoliv na úrovni pouhého významu slova, ale na hlubší úrovni pojmové struktury. Podle Blacka jsou k vyvolání metaforického obratu zapotřebí interakce a napětí mezi metaforickým činitelem (tzn. ohniskem), jímž je jistým způsobem nesmyslný, deviantní a do věty nezapadající výraz, a nemetaforickým zbytkem věty (tzn. rámcem), přičemž nesmíme opominout rovněž kontext věty a situaci promluvy. Současní teoretici metafory často a podle amerického badatele v oblasti komunikačních studií Matthewa S. McGloneho (2007) též oprávněně kritizují Blackův vágní popis obrazné transcendence, ale většina z nich přesto přijala jeho pojem „interakce“ jako vhodnější alternativu ke „srovnání“ pro popis kognitivních procesů, které jsou základem užívání a chápání metafor.

Povahu, strukturu a funkci metafor promýšlela i německá filozofka Hannah Arendtová (1993, 55), která je označila za „most přes propast mezi vnitřními a neviditelnými duchovními aktivitami a světem jevů“. Ač tyto jazykové figury charakterizovala jako „největší dar řeči, jaký mohl být dán myšlení, a tudíž i filozofii“, připomínala, že původ metafor se nachází v básnictví. Proto nepřekvapí, že básníci a spisovatelé (prvním z nich bych Homér), kteří měli vztah spíše k poezii než filozofii, rozpoznali její podstatnou funkci. V té souvislosti Arendtová (op. cit.) odkazovala na pozapomenutou esej amerického historika umění a filozofa Ernesta Fennollosy, podle níž je metafora „pravou podstatou poezie“. Bez ní by nebylo „mostu k přechodu od nižší pravdy viděného k vyšší pravdě neviděného“.

Zásadním přínosem ke studiu významu a funkcí metafor, a to nejen ve filozofii, byl však **koncept metaforologie** německého filozofa Hanse Blumenberga (2015), jenž staví na předpokladu, že exaktní, vědecky pojmový jazyk nemůže být a též není konečnou a nepřekonatelnou podobou lidské řeči o světě a člověku, proto mají v našem myšlení a jednání nezastupitelnou roli „absolutní

metafory“. Absolutní metafory chápe Blumenberg jako jazykové obrazy, jež nesou sémantické obsahy, které přesahují vyjadřovací možnosti pojmového a objektivizujícího jazyka filozofie a vědy. Díky nim získáváme odpovědi na zdánlivě naivní, principiálně nezodpověditelné otázky, jež jsou relevantní zcela jednoduše proto, že je nemůžeme eliminovat, protože je *neklademe*, ale nacházíme již jako *položené* v základech bytí. Stručně řečeno, metaforologie přistupuje k metaforám jako k základnímu prostředku vyjádření skutečnosti.²⁰⁷

Náš stručný přehled významných milníků promýšlení metafor uzavřeme monografií, jež byla poprvé vydána na počátku osmdesátých let minulého století, s názvem *Metafory, kterými žijeme* autorské dvojice tvořené americkým lingvistou Georgem Lakoffem a filozofem Markem Johnsonem (2002). I podle Lakoffa a Johnsona může chápání metafor pouze jako literárních obrátů radících se mezi obrazná pojmenování, tedy k tropům, opominout jejich význam v lidském myšlení a porozumění. Podle citovaných autorů (op. cit.) prostupují metafory naším každodenním životem, a to nejen v jazyce, ale i v myšlení a činnosti.²⁰⁸ Náš obyčejný **pojmový systém**, v jehož rámci myslíme, ale i jednáme, **má veskrze metaforickou povahu**.

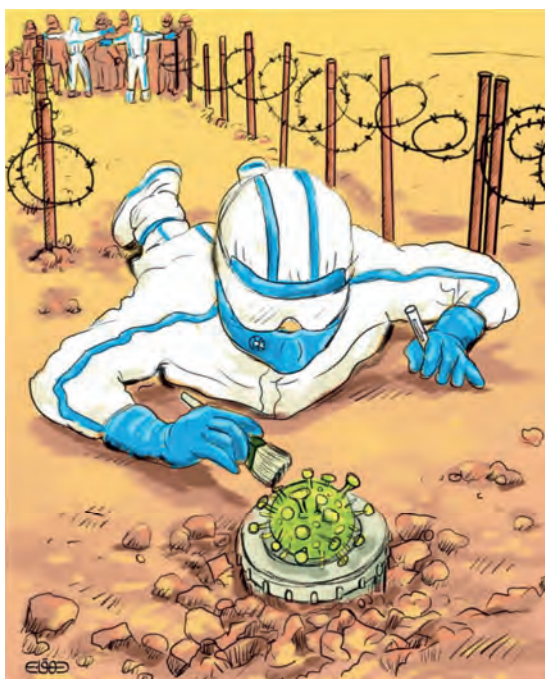
Jedním z příkladů, na nichž tuto myšlenku přibližují, je **pojmová metafora SPOR/ARGUMENTACE JE VÁLKA**.²⁰⁹ Ve sporu/argumentaci můžeme podle Lakoffa a Johnsona (op. cit., 16–17) skutečně vyhrát či prohrát. Člověka, s nímž předmětný spor/argumentaci vedeme, vidíme jako protivníka. Útočíme na jeho pozice a bráníme své vlastní. Některé strategie plánujeme a rovněž je i používáme. Zjistíme-li, že se naše pozice stává neudržitelnou, můžeme ji vyklidit a zaujmout novou výchozí útočnou linii. Mnoho věcí, které ve

²⁰⁷ Podrobněji též HORYNA, B., 2007. *Teorie metafory*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc. 86 s. ISBN 978-80-7182-235-6.

²⁰⁸ Lakoff a Johnson (op. cit.) člení metafory jako součást našeho pojmového systému do tří základních skupin: 1) orientační metafory – většina z nich má něco společného s orientací lidského těla v prostoru. Orientační metafory tak dávají pojmům prostorovou orientaci. Například pojem ŠTASTNÝ je orientován NAHORU a SMUTNÝ je orientován DOLŮ, což si můžeme ilustrovat na metaforách: Dnes se mi zvedla nálada. Povzneslo mě to na duchu. Přišel k nám v povznesené náladě. Poslední dobou jsem úplně na dně. Upadl jsem do deprese; 2) ontologické metafory – v jejich případě tvoří bázi pro porozumění abstraktním jevům zkušenost s fyzickými objekty (tzn. entitami a substancemi). Kupříkladu zvyšování cen vnímáme prostřednictvím substantiva INFLACE jako entitu (tzn. můžeme se k ní jako entitě vztahovat, můžeme identifikovat její různé aspekty, kvantifikovat ji apod.), což dokládají metafory: Inlace si vybírá svou daň u pokladny v samoobsluze i u čerpacích stanic. Vláda vyhlásila boj inflaci. Inlace snižuje naši životní úroveň; 3) strukturní metafory – kdy je pojem strukturován na základě jiného. Typickými příklady jsou výše uvedený SPOR/ARGUMENTACE jako VÁLKA či ČAS jako PENÍZE, což přiblížíme na metaforách: Napadl každou slabinu v mé argumentaci. Nikdo mě v debatě nikdy neporazil. Plytváš svým časem. Investovali do té zahrádky spoustu času. Neúspěšnými pokusy promrhali mnoho drahocenného času. Podrobněji viz LAKOFF, G., JOHNSON, M., 2002. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host. 282 s. ISBN 80-7294-071-6.

²⁰⁹ Lakoff a Johnson (op. cit.) rozlišují mezi metaforickým pojmem (jde o zobrazení spojující dvě odlišné pojmové oblasti, reprezentované zdrojovou a cílovou doménou – viz výše) a metaforickým výrazem, který se vyskytuje na úrovni řeči a s jehož pomocí vyjadřujeme určitý metaforický pojem. Metaforické pojmy (popř. pojmové metafory) Lakoff a Johnson píší velkými písmeny, čehož se přidržíme v této kapitole i my.

Obrázek 6.3: Vizuální podoba metafory zdravotnického personálu v první linii války s koronavirem SARS-CoV-2 v karikatuře Mansoure Dehghaniové

Zdroj: Mansoure Dehghani, irancartoon.com

sporu/argumentaci činíme, je zčásti strukturováno s pomocí pojmu války. Nejde tu však o fyzickou bitvu, jde o bitvu verbální a ve struktuře polemiky a sporu – útok, obrana, protiútok atd. – se to pak odráží. Ve zmíněném smyslu je metafora SPOR/ARGUMENTACE JE VÁLKA jednou z takových, kterou v naší kultuře žijeme, protože strukturuje činnosti, jež konáme, když vedeme spor/argumentaci. Podstatou nejen této metafory, jak jsme již uvedli výše, je chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci. Nejde o to, že by spory/argumentace byly pojmově podřazeny válce jako její poddruh. Spory/argumentace a války jsou dvě věci dvojího odlišného druhu – verbální rozprava a ozbrojený konflikt – a vykonávané činnosti jsou různé druhy činností, avšak SPOR/ARGUMENTACE se částečně strukturuje, chápe, provozuje a v řeči popisuje jako VÁLKA. Pojem je strukturovaný metaforicky, činnost je strukturovaná metaforicky, a tedy i jazyk je strukturovaný metaforicky.

Hlavní ideou Lakoffovy a Johnsonovy **teorie konceptuálních metafor**, kterou řadíme k základům kognitivní lingvistiky, je tvrzení, že metafory můžeme považovat za psychologický fenomén, jež lidé využívají k přemýšlení

a uvažování o abstraktních věcech a složitých otázkách, i když si této skutečnosti nemusejí být vědomi. Zmíněná teorie tak zpochybňuje argument, že metafory (a jazyk obecně) jsou pouze nástrojem pro vyjádření (doslovného) myšlení. Podle této teorie navíc můžeme pozorováním toho, jak lidé metafory používají v běžné komunikaci, získat vhled do základních pojmových reprezentací.

Někteří badatelé (McGlone, 2007, Pinker, 2007, Ritchie, 2003, Murphy, 1997) však myšlenku, že konvenční metafory smysluplně odrážejí základní pojmové reprezentace a procesy, podrobili kritice. Jinými slovy, původní teorie konceptuálních metafor podle nich nabízí pouze limitovanou sadu zjištění o kognitivních procesech zapojených do metaforického mapování. Přes výše zmíněné pochybnosti převažuje v odborné literatuře názor, že metafory nepochybně odrážejí základní pojmové reprezentace, i když tomu tak nemusí být vždy. Dva hlavní přístupy zastánců této teze mají za prokázané, že (a) zpracování konvenční metafory selektivně aktivuje příslušné znalosti zdrojové domény a (b) aktivace znalostí zdrojové domény ovlivňuje způsob, jakým lidé uvažují o související cílové doméně. Jak v této souvislosti poznamenává americký psycholog Raymond Gibbs (2011, 556): „Teorie konceptuálních metafor má podstatnou empirickou hodnotu. A i když nutně nevysvětluje všechny aspekty metaforického myšlení a používání jazyka, má tento přístup zásadní výkladový potenciál a je zapotřebí jej považovat za primární rámec pro jakoukoli komplexní teorii metafory, stejně jako pro širší teorie lidského poznání.“

Již výše citovaná trojice amerických psychologů Paul Thibodeau, Teenie Matlocková a Stephen Flusberg (2019) si v souvislosti s pojmovými metaforami, včetně metafor válečných, všimá **tří hlavních faktorů: 1) kognitivních**, když metafory formují lidské myšlení tím, že využívají strukturované znalosti zdrojové domény, aby lidem pomohly uspořádat a vyvodit si závěry z domény cílové. Metaforické rámování je nejučinnější, když se metafora objeví na počátku, nikoliv na konci diskuse. Metafora má na příjemce největší vliv, pokud mají střední úroveň znalostí o cílové doméně. Malé množství znalostí o cílové doméně představuje riziko, že se příjemcům nepodaří správně namapovat zdrojovou doménu na cílovou. Naopak, příliš mnoho znalostí způsobuje, že je použití metafory zbytečné, resp. že nezmění způsob, jakým lidé přemýšlejí o cílové doméně; **2) afektivních**, když je v některých případech nejvýznamnějším rysem metafory její emocionální valence, nikoli strukturovaná znalost, kterou zprostředkovává. Například metaforické rámování chřipky jako „bestie“ či „armády virů“ vrhá na předmětnou nemoc obzvláště naléhavé a negativní světlo. Jedna z odborných studií (Scherer a kol., 2015) zjistila, že popis chřipky s přispěním uvedených metafor zvyšuje pravděpodobnost, že se lidé nechají proti tomuto onemocnění naočkovat; **3) sociálně-pragmatických**, kdy jsou metafory kvůli sociálně-komunikačnímu kontextu nejučinnější, pokud se

opírají o znalosti, jež jsou sdílené mezi mluvčími a posluchači. Především z tohoto důvodu patří mezi nejčastější zdrojové oblasti kulturně známé pojmy jako rodina či válka, popř. univerzální tělesné zkušenosti, jako je prostor. Metafora mohou zvýšit přesvědčovací sílu sdělení tím, že zaujmou posluchače, posílí dojmy z mluvčího a podpoří další promýšlení hlavního cíle konverzace. Pokud posluchačům chybí relevantní znalosti nebo zájem o zdrojovou oblast, je méně pravděpodobné, že metafora ovlivní jejich postoje či chování. Jedna z odborných studií (Ottati a kol., 1999) došla k závěru, že sportovní metafora byly přesvědčivé a účinné vůči těm účastníkům komunikace, kteří měli rádi sport. A konečně, je méně pravděpodobné, že užití metaforických pojmů má výrazný vliv na lidi, kteří jsou v dané oblasti silně ideologicky angažovaní.

6.2 Obliba a limity používání válečných metafor

Všudypřítomnost válečných metafor, kdy, jak jsme naznačili v úvodu, jsme svědky nejen války proti novému koronaviru SARS-CoV-2, ale též války proti drogám, levné práci, novinářům a dokonce i války vedené o zmrzlinu, je možné přičíst jejich efektivitě. Válečné metafora splňují **hlavní atributy silného účinku**, když a) zdrojová doména vyvolává v mysli významnou strukturu znalostí (nebo pocitů); b) tyto znalosti jsou uživatelům daného jazyka dobře známy; a c) srovnání cílové a zdrojové domény je v dané kultuře výstižné (Thibodeau, Hendricks, Boroditsky, 2017, Kendall-Taylor a kol., 2013, Gibbs, 2011, Bowdle, Gentner, 2005). Každá z uvedených vlastností se projevuje ve válečných metaforách.

Za prvé, existuje **dobře definovaná schematická znalost prototypu války**, jež zahrnuje boj mezi soupeřícími silami s jasným rozlišením mezi vnitřní skupinou (tzn. my, „dobro“) a vnější skupinou (tzn. oni, nepřítel, „zlo“). Obě entity vedou boj o dosažení různých cílů; v boji je zapotřebí učinit strategická rozhodnutí, jak využít zdroje pro útok a obranu; existuje hierarchie vojenských sil s rolí vůdce, jako je generál, bojovníků nižší úrovně, jako jsou pozemní jednotky, a podpůrného personálu, jako jsou zdravotníci, a také role obyčejných lidí, i když nejsou aktivně zapojeni do boje (civilisté); a existuje též hierarchie událostí, které se vyvíjejí v čase a prostoru, protože válka obvykle zahrnuje více než jednu bitvu, jejímž konečným cílem je poškodit či zničit protivníka. Války vyvolávají pocity naléhavosti, strachu a úzkosti, protože v sázce je mnoho a hrozí obrovská rizika (např. ztráty na životech, ztráty zdrojů a území).

Ilustrovat si to můžeme na metaforickém pojmu PRVNÍ LINIE JE MÍSTEM VYSOKÉHO RIZIKA NÁKAZY, který se podle našich kvantitativních analýz objevil v různých podobách v tuzemském mediálním diskurzu pokrývajícím epidemii koronaviru SARS-CoV-2 od 1. ledna 2020 do 31. července 2022

v celkem 6 % všech příspěvků.²¹⁰ Zdrojovou doménou metafory „zdravotníků bojujících v první linii“ je „první linie“ a cílovou „vysoké riziko nákazy“. Dobře definovaná schematická znalost války nám tak umožňuje pochopit, že zdravotnický personál čelí nejen vysokému riziku nákazy, proto je nezbytné mu zajistit dostatečné množství ochranných pomůcek a naočkovat ho mezi prvními, ale též chrání zdraví populace před rozšířením nákazy testováním a vakcinací (viz obrázek 6.3). Jinými slovy, metaforický pojem PRVNÍ LINIE JE MÍSTEM VYSOKÉHO RIZIKA NÁKAZY přispíval v průběhu pandemie/epidemie onemocnění COVID-19 k pochopení domnělých výhod prioritního zásobování zdravotnického personálu ochrannými pomůckami a vakcínami, jichž byl nedostatek, o empatii k přetíženému zdravotnickému personálu nemluvě.

Za druhé, **znalost prototypu války je široce sdílená**, protože války jsou důležitou součástí lidské zkušenosti, ať již přímé či zprostředkované. Války definovaly to, co známe jako geopolitické uspořádání světa; přispěly ke vzniku moderních států apod. Podle amerického politického filozofa Herberta Crolyho (2013) je válka neodmyslitelnou součástí politické struktury moderní společnosti, byť ji ideály této společnosti stavějí mimo zákon. Mnoho lidí si nese přímé prožitky bojů ve válečných konfliktech a ještě větší množství lidí disponuje zprostředkovanou zkušeností s válkou, má zkušenost takříkajíc z druhé ruky – o válkách a významných bitvách se učilo ve škole, o současných válkách si čte články v novinách či na zpravodajských serverech, nebo sleduje válečné zpravodajství v televizi, v rozhlase a na sociálních sítích. Podstatnou částí zprostředkované zkušenosti války je rovněž simulace bojů a konfliktů ve videohrách. Zkrátka, válečné metafory jsou frekventované a významné, protože vystavení válce je v naší každodenní zkušenosti častým jevem.

Za třetí, **podstatná část témat běžných diskusí připomíná válku, resp. boj**. Mají totiž společné strukturní vztahy a mohou vyvolávat podobné emoce. Vše od politických hádek, přes sportovní klání až po biologické či zdravotní jevy (např. „invazní druhy“ aj.) má něco společného s bojem či válkou. Například politika a sport se válce podobají, protože zahrnují konflikty mezi „soupeři“, vyžadují strategická rozhodnutí o rozvržení sil a zdrojů, vyvíjejí se v čase a mají identifikovatelné vítěze a poražené. V důsledku toho může oblast války sloužit jako vhodná zdrojová oblast pro strukturování způsobu, jakým komunikujeme a přemýšlíme o široké škále témat. S odkazem na již výše citované autory monografie *Metafory, kterými žijeme*, lingvistu George Lakoffa a filozofa Marka Johnsona (op. cit., 17), konstatujeme, že metaforický

²¹⁰ Zmiňované kvantitativní analýzy byly a jsou prováděny na korpusu COVID-19, jenž vychází z mediálního monitoringu společnosti Newton Media jako jednoho z řešitelských pracovišť projektu TAČR programu ÉTA TL04000176. Předmětný korpus monitorující 4 503 zpravodajských médií v českém jazyce (tradičních i on-line) obsahoval k 31. červenci 2022 celkem 2 860 825 příspěvků. Podrobnosti zpracování korpusu i jeho analýz obsahuje Příloha 1.

pojem SPOR/ARGUMENTACE JE VÁLKA je jedním z těch, jimiž „v naší kultuře žijeme“; on strukturuje činnosti, které konáme, když vedeme spor/argumentaci v mnoha oblastech společenského dění.

A konečně, **válečné metafory jsou v komunikaci účinné, protože jsou v ní velmi často zastoupené** (Karlberg, Buellová, 2005). Jeden z hlavních důvodů, proč jsou válečné metafory díky časté frekvenci efektivní v běžné komunikaci, souvisí s předchozími třemi charakteristikami. Každodenní diskuse rámované válečnými metaforami se opírají o (a) dobře definovanou schematickou znalost války, (b) činí je kulturně významnými a (c) akcentují způsoby, kterými se struktura války podobá struktuře jiných typů událostí. Další důvod souvisí s kognitivními mechanismy, jež podporují zpracování metafor – jako je mapování struktury (Gentner, 1983). Lidé zpracovávají konvenční metafory rychleji než metafory nové a rovněž snadněji chápou jejich význam (Bowdle, Gentner, 2005; Blank 1988). Porozumění novým metaforám staví na propracovanějším procesu srovnávání, zatímco chápání konvenčních metafor vychází z automatizovaného procesu kategorizace. A protože jsou válečné metafory tak konvenční (s výjimkou nových rozšíření již zažitých metafor), jsou pro lidi snadno zpracovatelné a pochopitelné v kontextu. Naproti tomu metafory jsou neúčinné (a) pokud zdrojová doména neevokuje vzpomínku na významnou strukturu (nebo emoci); (b) pokud má znalost struktury zdrojové domény nebo její emocionální konotace omezený dosah; nebo (c) pokud srovnání cílové domény s doménou zdrojovou není vhodné.

Rozšířenosti a **oblíbě válečných metafor** v různých diskurzích, od politického, přes medicínský až po žurnalistický, odpovídá i množství vědeckých prací – ať již empirických či teoretických (Flusberg a kol., 2018). Pro válečné metafory je příznačné **vyvolávání pocitu strachu**. Několik lingvistických analýz (George a kol., 2016; Alexandrescu, 2014; Coleman, 2013; Bartolucci, 2012; Mirghani, 2011) uvádí, že právě s jeho využitím je akcentován význam hrozby zasazené do válečného rámce. Jinými slovy, válečné metafory jsou účinným nástrojem, jak upoutat pozornost veřejnosti k zásadnímu problému a učinit jej zapamatovatelnějším a trvalejším. Autorský kolektiv pod vedením lékařského antropologa Daniela George (op. cit., 22) si všímá toho, jak hluboce jsou v tomto ohledu válečné metafory zakořeněny v rétorických vzorcích západních i východních kultur: „Vědci identifikovali, že současné biomedicínské vědění je obzvláště bohaté na válečné idiomy, jež zprostředkovávají lidem pochopení obávaných nemocí, jako jsou HIV/AIDS, tuberkulóza, rakovina či duševní choroby. Vnímání nemocí skrze primární rámec války nepochybně soustřeďuje úsilí na intervenci do lidského utrpení, ale může mít i nezamýšlené účinky, když vyvolává strach, stigmatizaci, dehumanizaci postižených a eliminuje „hlubší“ myšlenkové procesy, které umožňují moudřejší individuální i celospolečenskou reakci.“